

Т. Г. ЯКОВЛЕВА (Росія, С.-Петербург)

**КРИМСЬКО-ТУРЕЦЬКИЙ ФАКТОР
У ПОЛІТИЦІ ГЕТЬМАНІВ УКРАЇНИ
У 60-ті рр. XVII ст.**

Сумно відомий під назвою “Руїна” період історії Гетьманщини, як і раніше, містить безліч “білих плям”, ще не заповнених історіографією. 60-ті роки XVII ст., що включили велику кількість політичних криз, безкінечну чехарду гетьманів, розкол України, потребують глибокого й багатостороннього вивчення. В останнє десятиліття намітився прорив, багато питань було відкрито поставлені, розгорілися дискусії, з’явилися нові публікації документів і глибокі дослідження окремих тем.

Одним з найважливіших залишається питання впливу зовнішнього фактора на розвиток гетьманщини і роль найсильніших сусідів України (Речі Посполитої, Росії, Туреччини та Криму) в її долі. В даній праці ми ставимо завданням дослідити вплив кримсько-турецького фактора на політику гетьманів до моменту підписання союзної ліги П. Дорошенком. При цьому одразу необхідно зазначити, що Крим найчастіше діяв в інтересах Туреччини, васалом якої він був, і активізація татар була спричинена значним посиленням турецького тиску на Європу.

До деяких аспектів цього питання зверталися З. Вуйчик, Л. Подхородецький, М. Пасічник та інші історики¹. Зокрема, В. В. Газін розглядав відносини України з Кримом у період гетьманства П. Тетері², хоч по-

літичний аспект цих відносин у нього дещо загубився при розгляді численних дрібних воєнних сутичок через ясир.

Охопити увесь спектр україно-татарсько-турецьких відносин у межах статті не уявляється можливим. Тому ми обмежимося розглядом генезису ідеї незалежної української держави під протекторатом Криму чи Порти. Ідеї, так міцно втілені в життя вже за гетьманства П. Дорошенка.

В. Газін пише: “Вже з початку 60-х років XVII ст. Крим... починає проявляти неабияку активність з метою вирішення “українського питання” на свою користь”³. Насправді ставлення (допомога чи навпаки — недоброзичливість) татар до українських подій відіграло критичну роль протягом усієї історії Гетьманщини. Саме воєнний союз з ордою став запорукою приголомшливих успіхів Б. Хмельницького на початку повстання. В тяжку хвилину до них по допомогу зверталися в подальшому і І. Виговський, і Ю. Хмельницький. З іншого боку, дії татар були згубні для гетьманів під Зборовом, під Берестечком, під Жванцем, влітку 1657 р. (напередодні смерті Богдана Хмельницького), під Чудновим та ін. В історіографії існує досить поширена точка зору, що саме спустошливі набіги татар (як плата за послуги гетьманам) стали однією з головних причин економічної Руїни України в роки громадянської війни. Інша справа, що в 60-ті роки Крим одержав можливість (в першу чергу через ослаблення Польщі й самої Гетьманщини) добиватися вже ролі не воєнного союзника, а патрона.

Та коли ж все-таки виникла ідея кримського (чи турецького) протекторату? Відомо, що спочатку татарсько-козацький союз викликав незадоволення Османської імперії, яка прагнула підтримувати дружні відносини з Річчю Посполитою через тяжку війну з Венецією⁴. Однак смерть Ібрахіма I призвела до зміни в політиці. Під час перемир'я, влітку 1650 р., Диван особливо активізував свої дії, граючи на протиріччях Хмельницького з Польщею. До Чигирини прибув турецький посол Осман-ага. Він привіз багато подарунків і, між іншим, запропонував Хмельницькому, щоб той “...з Україною піддався цесарю турецькому як васал, а взявши фортецю Кам'янець, віддав її як доказ вірності Туркам”⁵. Між іншим, у своєму посланні султан милостиво хвалив Хмельницького за те, що той у перші роки війни у своїх листах висловлював бажання стати турецьким васалом⁶. Богдан так і заявляв полякам: “Тепер стою однією ногою в Польщі, а другою в Туреччині..., якщо церкви не будуть віддані, я готовий поклонитися турку”⁷. Тоді ж у Туреччину був висланий Антон Жданович⁸. Добре відомий епізод, коли під час Переяславської ради у 1654 р. Богдан Хмельницький запропонував козакам вибрати одного з чотирьох государів і, між іншим, зауважив: “Перший цар є турський, який багато раз через послів своїх закликав нас під свою область...”⁹. Союз Гетьманщини з Москвою привів до тимчасового відновлення польсько-татарської дружби, що виявилася на ділі дуже небезпечною для поляків. Користуючись воєнним ослабленням Речі Посполитої, татари і Туреччина нарощували свою присутність на Україні, ніколи особливо не приховуючи своїх амбіцій. Єдине, що їх ще об'єднувало з Польщею, — це спільний ворог в особі Москви. Та коли Туреччина розв'язала собі руки, уклавши мир з Венецією і цісарем (1663 р.), Крим розправився з внутрішнім ворогом — ногайцями (1665 р.), а Польща уклала договір з Росією (1667 р.), ніщо вже не могло стримати турецько-татарських політиків від втілення давньої мрії про панування над Україною.

Повернемося до початку 60-х років і спробуємо простежити генезис турецько-татарського впливу. В. Газін пише, що “...прагнення Криму

встановити свій протекторат над Україною..., як тенденція, проявилось 1662 р. і вже на початок 1663 р. набувало загрозливого характеру”¹⁰. Насправді все почалося ще раніше — і тут просто виявляється проблема подрібнення історії України на гетьманства. Тому В. Газіну і не вдалося простежити увесь генезис кримсько-турецького фактора.

На початку 60-х років одним з головних носіїв ідеї союзу з Кримом став І. Виговський. Втративши гетьманство й виїхавши до Польщі, він, однак, не менш активно розробляв свою ідею Княжества Руського, але на цей раз аж ніяк не в межах Речі Посполитої. Його активність не залишилася непоміченою при королівському дворі, й у нього виникають досить серйозні проблеми з поляками через його зв'язки з Кримом. Уже в квітні 1660 р. Виговський був змушений писати канцлеру Миколі Пращмовському про те, що він пропонував “до весни зупинитися з Каябеєм табором на кордонах Валахії”, проте “заздрісні люди почали пояснювати (цей план. — Т.Я.) невірною”, і йому довелося “відступити... і, згідно з волею... пана воєводи Краковського, повинен був відправити військо, що перебувало зі мною на службі його королівської милості і Республіки, до Горині, на досить голодні квартири, де обов'язки солдата тяжкі не тим, що замість відпочинку по всій Воляні він відганяє противника, а тим, що він не тільки себе, а й коней прокормити не може”¹¹. Плани Виговського стати з татарами на кордоні з Валахією, рівно як і самі ці переговори, що проводилися без будь-якої санкції чи координації з поляками, не могли не викликати їхнього роздратування й схвилювання. Про них з тривогою писали навіть представники папського двору¹². Колишньому гетьману доводилося постійно виправдовуватися. Він писав М. Пращмовському: “З якою метою прибув до мене Магмет-Ага, про це я надсилаю листи від його милості, Нурадин Султан, до вашої милості...”. (Цікаво, а чому раптом Нурадин Султан почав вести своє листування з коронним канцлером через Виговського?!). Виговський пояснював: “Наш відступ (тобто польських військ з України. — Т.Я.) здивував їх (татар. — Т.Я.) і викликав у них сумнів щодо нашої приязні, але я розв'язав їх вагання через перших моїх посланців...” (!!! — Т.Я.)¹³. Виговський прагнув завітати татар у тому, що король дотримає слова і не почне прямі переговори з Московією¹⁴.

В липні у Москву було передано вісім перехоплених листів до Виговського з Криму: від хана, великого конюшинного Батир-аги, підскарбія надворного Ахмет-аги, вождя будулацьких військ Шабалат-аги, Нурадин Султана, Карачбея перекопського мурзи і візира великих орд Сефер Гази аги, що показували увесь величезний масштаб контактів Виговського з татарами¹⁵. Особисто хан займався розшуком дружини писаря Юрія Хмельницького, Семена Глуховського (сестри Золотаренка), на яку Виговський сподівався виміняти свою дружину. Хан із співчуттям повідомляв йому в липні: “Бог есть свидетелем нашим, что в Кафе того лета поветреем умерла; когда б была жива, хотя б же было нам дать за нее 10.000 ефимков, учинили б мы на прошение ваше для того самого, что есте нам много во всяком деле услуживали и много с нами в дружбе пребывали и ныне пребываете. Для лутчей вам подлинности то извещаем словом нашим ханским, что сей невесты живой нет”¹⁶.

І. Виговський бере активну участь у поході поляків під Чуднов, а Ю. Хмельницький, переконавшись у неможливості змінити положення нового Переяславського договору, кидає В.Б. Шереметєва на призволяще і починає шукати нову політичну комбінацію. І саме в дні після битви під Слободищами, коли в безпосередній близькості до війська Хмельницького стояв Виговський, Юрій та старшина роблять першу спробу домовити-

ся з татарами. Чи можна вважати такий збіг випадковим? Навряд. Тим більше, що лише місяць по тому полякам відкрилась активна діяльність Виговського, спрямована на розрив польсько-татарського союзу.

Гордон описує настрої в таборі Хмельницького після битви під Слободищами і зазначає, що дехто “радив вступити з ними (поляками. — *Т.Я.*) в переговори... Але більшість ... стояла за договір з татарами. Коли вони одержали верх (у цій своїй позиції. — *Т.Я.*), до султана Нурадина було направлено уповноваженого з листом і обіцянкою великих сум грошей..., з умовою або з’єднатися з ними, або, в крайньому випадку, відділитися від поляків і повернутися додому. Однак султан, за яким строго стежив польський генерал, не осмілювався з’єднатися з козаками, а показав лист генералу, за вказівкою якого й відіслав уповноваженого з відповідною відповіддю”¹⁷. Про цю невдалу спробу домовитися з татарами пише й В. Коховський¹⁸.

Тоді, у жовтні 1660 р., орда ще не була готова до відкритого союзу. Але вже через місяць після Корсунської ради таємні дії старшини і в першу чергу І. Виговського стали відомими. Польська “Новина” повідомляла: “Татари попереджали нас, говорячи, що Виговський готовий до зради; це було підтверджено перехопленим листом; ми вже звинувачували його в злочині, що він хотів одержати Князівство Руське і хотів бути не підданим й.к.м., а васалом. Він знову зібрав козаків і намагається залучити їх на свій бік за допомогою подарунків, бажаючи за допомогою недозволених засобів одержати руське князівство. Він поривається поставити татар у ситуацію, щоб вони не дозволили Москві вийти з своїх кріпостей. Він запевняв (татар. — *Т.Я.*), що коли поляки цілком переможуть Москву, вони будуть вважати татар нічим. Цією дією він так розізлив татар, що вони розірвали трактати, поки коронний маршал (Любомирський. — *Т.Я.*) не переконав їх у тому, що це неправда. Все це робота Виговського, який дуже цілеспрямований”¹⁹.

Це унікальне свідчення проливає світло на трагічний фінал “Чудновської епопеї”, коли татари ледве не поставили на грань зриву русько-польський договір, боячись, щоб той і справді, як попереджав Виговський, не обернувся проти них. М. Єрмоловський згадує, що під час переговорів поляків з росіянами про здавання “посли від султанів кримських Гіреїв і від Суппанкази Аги приїжджали до гетьманів і скаржилися, що вони без них це здавання й договори з Москвою ведуть, а жодної людини з Москви живими випустити не хочуть, заявляючи, що треба або їхні голови сікти, або в неволю забрати”²⁰. В результаті поляки з переможців перетворилися на покірних овець, яким довелося видати орді всіх своїх полонених, у тому числі й Шереметева.

Ці події доводять, що вже восени 1660 р. татари не збиралися бути лише озброєним пішаком у польсько-російсько-українських відносинах. Якою ж була гра Виговського? Очевидно, він вважав, що коли поверне булаву (а таку спробу він робив одразу після Чуднова), то, маючи союз з татарами, він міг би із значно вагомішими аргументами добиватися від поляків прийняття Гадяцького договору, включаючи пункти про Князівство Руське, ніж два роки тому, восени 1658 р., коли йому на п’яти наступали свої бунтівники. Але Виговський ніколи не був особливо популярним серед старшини та козаків і програв — старшина зволіла знову обрати Юрія.

Ображений Виговський покинув Україну й поїхав у свої володіння. В лютому 1661 р. Г.Г. Ромодановський повідомляв у Москву: “А Виговський, взявши дружину з Чигирина, пішов у Польщу...”²¹. Здавалося план союзу з татарами відійшов у бік, і поляки могли вільно передихнути. Але

сталося не так. У листі до короля від 14 січня 1661 р. Ю. Хмельницький заявив, як грім серед ясного неба: “Касательно хана Крымского, его милости, уведомляем, что мы заключили вечный мир, которого не расторгнет никто, хотя бы и покушался”²². В розвиток цієї теми в лютому 1661 р. Г.Г. Ромодановський писав: “...Татаровя били челом к гетьману, к Юрьи Хмельницкому, чтоб им служить ему, Юрьи, как они служили отцу его Богдану Хмельницкому, а он бы, Юрьи, не велел воевать улусов их..., крымский хан писал к гетману..., что он был к нему приятелем и взял бы у него за себя дочь”²³. Поляки робили вигляд, що союз козаків з ордою вписувався в рамки Чудновського договору і їх особливо не турбував. Проте Н. Пражмовський писав 21 березня 1661 р. (н.с.) Є. Любомирському: “Я так вважаю, що вітчизні значно більше шкідлива... ліга Татар з Козаками, аніж тих самих з Москвою”²⁴.

Автор не вважає, що Ю. Хмельницький у період, який розглядається, остаточно схилився на користь татар. Навпаки, Юрій навіть писав на Запоріжжя (!), до І. Сірка, прохаючи, щоб запорожці, “...как могучи, помешку Татарам учинили, чтоб не до конца народ наш гиб”²⁵. Хмельницький висловлював у цьому листі свої побажання щодо створення європейської ліги проти татар “...и царя Московского до той же згоды одномышленной наклонить...”²⁶ і попереджав, щоб не хвилювалися у випадку можливої угоди з Кримом. При цьому він висловлювався в стилі свого покійного батька: “А вы в том не тревожьтесь, что мы тут имеем Татар затягати и присягати; имеем мы память христианскую и сумнение чистое. Зле своему брату солгати; а что бусурману то Бог греха отпустит...” (! — Т.Я.)²⁷.

Справа в тому, що непоступливість поляків, з одного боку, й необхідність захисту від набігів орди (в умовах, коли польські війська були зв’язані конфедерацією), — з другого, примушували Юрія до договору з Кримом. І у вересні 1661 р. під Ставищами Хмельницький дійсно укладає нову угоду з ханом, знову без погодження з поляками.

18 жовтня (н.с.) Ю. Хмельницький направляє до короля і канцлера своїх послів Ф. Коробку та Є. Тецкевича. Посли повинні були “...покірно просити його королівську милість і про те, щоб він не зволив ображатися й сумніватися у вірності війська Запорозького на підставі того, що ми з деякими із старшин були під Ставищами в його милості хана...”²⁸

Сама по собі угода з ханом не мала антипольської чи “зрадницької” спрямованості. Хоч, звичайно, треба мати на увазі, що в нашому розпорядженні тільки той варіант угоди, укладеної під Ставищами, який Ю. Хмельницький надіслав королю, і він може бути далеко не повним. Згідно з угодою, Махмет Гірей повинен був надзирати, “...щоб військо Запорізьке, яке збиралося до обозів, не мало від орди... ні найменшої причіпки”²⁹. Орда повинна була чекати коронні війська у Задніпров’ї³⁰, відступати тільки “по Задніпров’ю, коло Полтави”³¹. Тобто, здавалося б, угода тільки оберігала жителів Правобережжя від татар. Однак навряд у це хто-небудь вірив. І. Песков доповідав у Москву: “Да и то де хан говорил, чтоб Юраско ни при ком не был, а жил особо государем волным... И Юраско де того не смеет учинить вскоре и хану не доверяет”³².

Коли в лютому 1662 р. до Ю. Хмельницького направлявся посол від короля П. Тетеря, одним з головних пунктів його інструкції було з’ясування, “...які нові умови і договори було укладено між ханом Кримським і гетьманом Запорозьким...”³³. Тоді ж, у лютому 1662 р., С. Потоцький повідомляв Ю. Любомирському великий секрет: “Принесено известие из Валахии, что Татары хотят возвести Хмельницкого на Волошкское государство...”³⁴. У зв’язку з цим Потоцький повідомляв і про активізацію

старих планів Виговського: "...А пан воевода Киевский (І. Виговський. — Т.Я.), кажется, замышляет уже вступить на гетманство Запорожское: чтобы он не задумал образовать для себя удельнаго владения из Украины под покровительством Турции, — о чем давно уже были предостережения" ³⁵.

Невдалий похід на Лівобережжя, провал спроб добитися поступок від королівського двору і постійний тиск з боку татар — усе це привело до того, що восени 1662 р. Юрій Хмельницький сам заговорив про складання булави.

Саме в той час, у вересні 1662 р., Г. Лісницький попереджав поляків про можливий союз козаків з татарами (поголос про це ще із зими викликав жах у Корони). "...Татары, — писал він у своєму донесенні, — умовляють усю Україну, щоб вона відторглась від Республіки і, віддавшись під покровительство хана, а разом і Порти, шукала там своєї безпеки й цілості. Доводять відверто, що Польша рятувати її не хоче і не може, бо Поляки самі ворогують між собою у себе вдома; що військо не слухає короля, і якби Татары не приходили їм на допомогу, то вони давно б уже загинули. Такими й подібними умовляннями вони легко можуть принадити чернь, яка сама охоче схиляється до такого союзу, якого колись уже зазнали" ³⁶. Це повідомлення з посиленням на Лісницького передавала й "Новина" зі Львова: орда вимагає, "...щоб козаки з усією Україною піддалися турецькому цісарю, оскільки вони не можуть мати допомогу від Поляків. Хмельницький гаряче просить найшвидшого відправлення військ на Україну, побоюючись, щоб орда, пристосовуючись до створення нових біля Дніпра фортець, не осідлала козаків. Декларував також Хмельницький, що покладе булаву, якщо від наших скоро допомоги не буде, щоб йому не приписували, якщо Україна в турецьке потрапить ярмо" ³⁷.

Відомості про папського нунція у Варшаві тільки підтверджують ту роль, яку відіграли татари у зміні влади в Україні. Так, одна авіза повідомляла: "Хмельницький, сумніваючись, що зуміє довго користуватися покровительством татар, які вже багато місяців підтримували його проти переслідувань багатьох старшин, вирішив добровільно відмовитися від керма влади і тому скликав загальну раду... Багато хто претендує на цей пост, серед них Виговський, який багато спілкувався з татарами, і він легко міг би бути обраним і не без незадоволення Королівського Двору..., оскільки відомо, що Виговського підозрюють у тому, що він підказав туркам думку про відокремлення України від Польщі, щоб піднести її в ранг воеводства, як Молдавія й Валахія..." ³⁸. Друге повідомлення представника папського двору також із Львова тижнем пізніше підтверджувало вищезазначені новини: "З України надійшли відомості, що Хмельницький... вирішив відмовитися від командування як Генерал козаків, і є багато претендентів; вважають, що цей пост буде передано Виговському, Воеводі Київському. Той, однак, перебуває під підозрінням, що підтримує постійний зв'язок з самими турками і запропонував їм відділити цю провінцію від Польщі й привести її до князівства, що не може ніяким чином позитивно розцінюватися..." ³⁹.

Ми знову бачимо, що з усіх старшин, які реально претендували на гетьманську владу на початку 60-х років, найбільше послідовно прокримської лінії дотримувався І. Виговський. П. Тетеря, який рвався до влади, також був змушений загравати з татарами. Так, напередодні ради він їздив до татарського султана, і той направив у Чигирин Батиршу-Мурзу ⁴⁰. Та лише ставши гетьманом, Тетеря одразу повідомив своїм польським покровителям, що орда заборонила без волі хана посилати послів до короля, і коментував: "Легко здогадатися, що його милість, хан Кримський нічого

іншого не бажає, як тільки панувати над Україною, від чого хай збереже нас Господь всевишній”⁴¹.

У Польщі вже давно почали усвідомлювати зростання загрози з півдня. Зокрема, інструкція з коронної канцелярії, відправлена в березні 1663 р., попереджала Тетерю про виникнення турецької загрози, “...яка, ще не ясно, куди обернеться”⁴². Укладення мирних угод Туреччини з Венецією і Цісарем розв’язувало туркам руки, і, на думку коронної канцелярії, виникла можливість, що вони спробують “...заправляти тут, як господар, і Пану Гетьману треба про те думати, відвертаючи всілякими засобами народ від бажання Басурманської протекції”⁴³.

Обрання Тетери гетьманом не влаштовувало Крим у зв’язку з його відвертою пропольською орієнтацією. Не дарма польський канцлер Микола Пражмовський писав: “Дуже цей султан погано до нас ставиться, послав до Сірка, що хоче зробити його гетьманом козацьким, бо Тетеря є королевським гетьманом, а не козацьким”⁴⁴. А на початку 1664 р. вірний Польщі І. Груша попереджав про дії Виговського та Юрія Хмельницького: “Треба побоюватися, щоб старої ліги з татарами не захотіли відновити, використовуючи свій грошовий достаток”⁴⁵.

Дуже цікавим і досі відкритим залишається питання про те, яку політичну комбінацію мали на меті учасники старшинської змови 1663—1664 рр., до якої входили І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Богун, О. Гоголь, М. Ханенко, П. Дорошенко та ін.

Надзвичайно важливим фактом є свідчення листування папського нунція у Варшаві. Зокрема, в одному з донесень зазначалося, що Тетеря з поляками розстріляли Виговського за “дружнє ставлення до татар”⁴⁶ і що татарський султан просив за воєводу київського. Так, авіза з Варшави повідомляла, що після арешту Виговського “...вірні йому партизани зв’язалися із Султаном, главою татар, під виглядом, що той хоче уникнути можливого спалаху насильства (через кару Виговського. — Т.Я.)...”⁴⁷. В іншій авізі говорилося: “Генерал Козаків (Тетеря. — Т.Я.) зустрівся з Воєводою Київським біля Дніпра й... заарештував цього Воєводу, який підбурював повстанців, і через деякий час розстріляв його. Він сказав, що причиною цього прискороного покарання є татари, котрі, дізнавшись про його арешт, поставили великі умови, аж до порушення дружби”⁴⁸. Нарешті, є авіза папського нунція, який повідомляв у квітні 1664 р.: “Із Львова підтверджують ребелію, яку поширював Хмельницький серед вірних (королю. — Т.Я.) козаків... Вони планували передати більшу частину України під владу Туреччини”⁴⁹.

Відкритим залишається й питання, чи татар розглядали лише як аргумент на переговорах з іншою зовнішньою силою, чи серйозно планувався васалітет України до Криму чи Туреччини — саме те, що роком пізніше зробив П. Дорошенко — один з учасників змови, слідуючи, цілком вірогідно, уторованою І. Виговським стежкою.

Саме на цю наступність вказує сучасник подій М. Ємоловський. Він писав: воєвода київський, який “...здавна мав бажання керувати козаками і на Тетерю, гетьмана запорозького, недоброзичливо дивився, вже почав було тихо декотрих Козаків старших, особливо Петра Дороша, умовляти, щоб, покинувши Тетерю разом з ясною Польщею, знову його собі в гетьмани обрали, обіцяючи своїм щастям і положенням у короля, привести козаків до колишнього блиску, воліючи мати навіть Орду, ніж Ляхів, керував ними своїми листами. Легко дав себе умовити на зраду Дорош та інша козацька старшина, і Виговський, не виказуючи його, сам почав всю Україну бунтувати проти Ляхів...”⁵⁰.

В усякому разі, роль татар у поході Яна Казимира на Лівобережжя — більш як неоднозначна. В. Газін цілком справедливо пише про вірогідний план Криму поновити союз з козаками, як у часи Богдана Хмельницького, і саме цим пояснює “...пасивну участь орди в королівському поході”⁵¹.

Орда вступила в Україну тільки в кінці березня, коли похід уже практично закінчився. І враховуючи те, що з моменту загибелі І. Виговського пройшло менше двох тижнів, а султан, який перебував тоді в Україні, просив зберегти йому життя, можна припустити, що хан прийняв рішення про свій виступ тільки після того, як втратив основного союзника.

Цікавий факт. В. Дворецький згадував у Москві: під час боїв з Чарнецьким татари з’їжджалися з козаками і “...говорили, щоб вони з ними помирилися і війни б між собою не тримали; а хан Кримський і сам з ними, Черкасами, миру хоче”⁵².

Минуло зовсім мало часу, й таємні замисли татар стали відомими, справдивши всі побоювання П. Тетери. 29 березня (н.с.) відбулася розмова гетьмана з кримським посланцем Дедеш Агою, який розсипався в завір’яннях “...прихильності хана, його милості, до війська Запорізького...”⁵³, виключно через яку “...хан... з усіма ордами сяде на коня в Квітні місяці й покінчить саблею з кожним ворогом за образи, завдані Війську Запорізькому”⁵⁴. Тетеря на це відповідав, що не хоче “турбувати хана”, а якщо їм буде потрібна допомога, то вони за нею пошлють, а поки що походу не треба”⁵⁵. Дедеш Ага кричав: “...Та хіба тепер не потрібні вам прихильність і допомога хана..., коли ви зазнаєте таких образ та утисків від панів Ляхів, які навіть у самому Чигирині вас мало не водять на мотузку за шию”⁵⁶. Гетьман знову виправдовувався: “...Ми не терпимо ніякої кривди від панів Поляків...”⁵⁷. Посланець наполягав: “...Вони скрізь беруть побори та завдають великих кривд”⁵⁸ і запитував: “...Чи не краще вам поклонитися хану..., який ні міст, ні сіл ваших не хоче, а бажає тільки вашої дружби?”⁵⁹. При цьому він радив: “Ляхи зовсім не бажають вам добра; зробіть так, щоб і нога Польська не доходила до Горині, як розмежував покійний пан Хмельницький”⁶⁰. У відповідь на це Тетеря цілком безсоромно висловився щодо усієї “справи” Богдана Хмельницького: “...За те, видно, й Бог не благословляє військо Запорозьке, що покійний родитель мій (тобто, батько його дружини. — Т.Я.) віддав у рабство людей невинних, а других піддав мечу”⁶¹.

Не доводиться дивуватися, що поляк, присутній при цій розмові, всіляко хвалив Тетерю й злостився на ханського посла.

До літа ситуація не тільки не змінилася, а навпаки — загострилася. 8 червня (н.с.) Тетеря писав королю: “...Я давно вже дізнався, якою є прихильність орд до величності в.к.м.; завжди з обережністю старався викрити їх лицемірну дружбу з нами...”⁶². На думку гетьмана, до того часу на Україні з’явилася вже така кількість татар, що вони, “...якби тільки захотіли по-справжньому взятися за справу, то давно б уже знищили не тільки свавільних Дейнеків, а й силу чужого монарха (тобто, царя. — Т.Я.)...”⁶³. Тому Тетеря дає несподівану пораду: “...Знищити зло рішучим укладенням миру з Москвою, хоч би й не на дуже вигідних умовах; у противному разі (о, якби я був неправдивим пророком!) нам загрожує небезпека від поганої шаблі”⁶⁴. Він настільки боявся татарської загрози, що сам погрожував, якщо король не зробить так, як він радить, відмовитися від булави — щоб не за його гетьманства відпала Україна (Правобережна) від Речі Посполитої⁶⁵. (Тут простежується паралель зі словами Ю. Хмельницького в 1662 р.). Між іншим, Тетеря повідомляв: “І мене самого вже спокушав Селім-Гірей, схилиючи до того, щоб я зав’язав з ним більш тісну дружбу і ввійшов у переговори про те з’єднання, яким дихають усі їхні підступні дії...”⁶⁶.

Наступного дня, 9 червня (н.с.), Тетеря знову писав королю: "...Мене знову застерігали щодо того, що у Солтана вирішено вже, ще до прибуття хана, схилити мене на свою сторону або ласкою, або силою...", а в крайньому випадку — "не тільки скинути мене з гетьманства..., а й заміритися на вбивство моєї особи, щоб я не залишався в живих"⁶⁷. Гетьман був у справжній паніці. Придумуючи всілякі докази, він умовляв короля під пристойним приводом відкликати його у Варшаву. Тетеря заявляв, що у той час наказний гетьман увійшов би в переговори з татарами, але тягнув би час, посилаючись на його швидке повернення. З іншого боку, "...всі ті, хто согрішив, тим швидше повернуться до свого обов'язку...", сподіваючись, що король скоро змінить гетьмана, "...бо у мене вони бояться покарання, хоч і поміркованого; у другого будуть надіятися на можливість помилування"⁶⁸. Тетеря відверто боявся і попереджав, якщо він потрапить до татар, то під загрозою смерті "міг би погубити і душу свою невірністю величності вашій королівській милості"⁶⁹.

Не менш агресивно діяли татари й стосовно Лівобережжя. Так, І. Брюховецький писав у жовтні 1664 р., що хан вимагав "...з військом Запорізьким згоди...", щоб відступити від царя і піти в "...бусурманське прокляте ярмо..."⁷⁰.

Провал польського походу на Лівобережжя став поворотним моментом у долі Гетьманщини. В Речі Посполитій змирилися з необхідністю мирного вирішення конфлікту з Росією. Бунти на Правобережжі тільки підштовхували поляків на згоду з Москвою. Юридичний розкол України був вирішений. На фоні укріплення військової й політичної могутності турецько-татарських сил і зростаючого невдоволення в Україні політикою польського короля та російського царя союз з "невірними" був єдиним логічним виходом для козацьких гетьманів. Такий крок був, однак, лише наслідком зростаючої ролі кримсько-турецького фактора на Україні в 60-і роки XVII ст.

¹ W o j s i k Z. Traktat andruszowski i jego geneza. — Warszawa, 1959; П а с і ч н и к М. Варшава, Москва і Стамбул у боротьбі за Україну. — Львів, 1998; P o d h o r o d e c k i L. Chanat krymski i jego stosunki z Polska w XV—XVIII w. — Warszawa, 1987.

² Г а з і н В. В. Крим — Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663—1665) // Укр. іст. журн. — 2001. — № 1. — С. 62—72.

³ Там же. — С. 63.

⁴ P o d h o r o d e c k i L. Chanat krymski i jego stosunki z Polska w XV—XVIII w. — Warszawa, 1987. — S. 176.

⁵ К о h o w s k i W. Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakteryw przez wspolczesnego tiomacza w scrozenia na polski jkzyk przelozona. — Т. II. — Poznac, 1859. — S. 117—118.

⁶ Архив Юго-Западной России, изданный Временной комиссиею для разбора древних актов. — Ч. 3. — Т. 4. — С. 497.

⁷ Воссоединение Украины с Россией. — М., 1953. — Т. II. — № 170. — С. 388. — Письмо А. Киселя Яну Казимиру, 12 августа 1650 г. (н.с.).

⁸ Там же.

⁹ Там же. — Т. III. — № 205. — С. 460. — Статейный список русского посольства во главе с В. Бутурлиным, января 1654 года.

¹⁰ Там же. — С. 65.

¹¹ Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов (далі. — ПВК). — Изд. 1. — Т. IV. — К., 1859. — № IV. — С. 10—11. — Письмо И. Выговского Н. Пажмовскому, апрель 1660 г.

¹² Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae illustranter. — V.X. — Romae, 1965. — N 4760. — С. 100. — Авиза из Варшавы. 18 апреля 1660 г. (н.с.).

¹³ ПВК. — Т. IV. — С. 12.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі — Акты ЮЗР). — Т. V. — Спб., 1867. — № 14. — С. 28.

- ¹⁶ Там же. — С. 29.
- ¹⁷ Дневник Гордона. — ЧОИДР, 1891. — Кн. IV. — С. 206—207.
- ¹⁸ K o h o w s k i W. Hist. Pan. J. Kaz. — Т. II. — С. 99—100.
- ¹⁹ Extract eines gewissen Schreibens von hoher Hand aus Krakau, den 20 November 1660. — С. 4.
- ²⁰ Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego towarzyska lekkoj chorogwi ziemianina wojewodstwa Bielskiego. — Lwow, 1850. — S. 158.
- ²¹ Акты Московского Государства, изданные императорской Академией наук; Разрядный приказ, Московский стол. — Т. III. — Спб., 1901. — № 340. — С. 319.
- ²² ПВК. — Т. IV. — Ч. III. — № XVI. — С. 79. — Письмо Ю. Хмельницкого королю, 14.01.1661 г. (н.с.).
- ²³ Акты Московского Государства. — Т. III. — № 340. — С. 319. — Отписка Г.Г. Ромодановского, 25.02.1661 г. (н.с.).
- ²⁴ W o j s i k Z. Traktat Ansruszowski. — S. 64. — Письмо Н. Пражмовского Е. Любомирскому, 21 марта 1661 г. (н.с.).
- ²⁵ Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 115. — С. 336. — Письмо Ю. Хмельницкого И. Сирко, 30 июля 1661 г. (н.с.).
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Там же.
- ²⁸ Там же. — С. 123.
- ²⁹ Там же. — № XXVIII. — С. 125. — Согласие Мехмет Гирея на пункты Войска Запорожского, 17 сентября 1661 года (н.с.).
- ³⁰ Там же. — С. 126.
- ³¹ Там же. — С. 127.
- ³² Акты ЮЗР. — Т. VII. — № 114. — С. 333. — Донесение И. Пескова, октябрь—ноябрь 1661 г.
- ³³ ПВК. — Т. IV. — № XXXIII. — С. 146. — Наставление П. Тетери послу к гетману и Войску Запорожскому, 8 февраля 1661 года (н.с.).
- ³⁴ Там же. — № XXXIV. — С. 155. — Письмо С. Потоцкого Е. Любомирскому, 16 февраля 1662 г. (н.с.).
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ ПВК. — Т. IV. — № XLVIII. — С. 215—216. — Донесение Г. Лесницкого, 17 октября 1662 г. (н.с.) — С. 216—217.
- ³⁷ W o j s i k Z. Traktat Ansruszowski. — S. 79. — Новина из Львова, 19 октября 1662 г. (н.с.).
- ³⁸ Litterae Nuntiorum. — Т. X. — N 5189. — С. 295—296. — Ави́за из Львова, 15 января 1663 года (н.с.).
- ³⁹ Там же, № 5192. — С. 298. — Ави́за из Львова, 22 января 1663 года (н.с.).
- ⁴⁰ М и ц и к Ю. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // “Український археографічний щорічник”. — Вип. 1. — Т. 4. — К., 1992. — С. 77—78. Донесение Я. Свидерского, 19 января 1663 г. (н.с.).
- ⁴¹ ПВК. — Т. IV. — № LVII. — С. 263; о том же — в письме Тетери Н. Пражмовскому от того же числа. — № LVIII. — С. — 267—268.
- ⁴² Pisma do wieku i spraw J. Sobeskiego. — Krakow, 1880. — N 49. — S. 221. — Инструкции И. Мазепе из коронной канцелярии, 31 марта 1663 г. (н.с.).
- ⁴³ Там же.
- ⁴⁴ Оpubліковано: Г е р а с и м ч у к В. Смерть Івана Виговського // “Ювілейний збірник на пошану академіка М. Грушевського”. — Львів, 1928. — Т. 1. — С. 206.
- ⁴⁵ Zbior pamietnikow do dziejow polskich, wyd. W.S. Broel-Plater. — Warszawa, 1859. — Т. IV. — N XI. — S. 152.
- ⁴⁶ Litterae Nuntiorum. — Т. XI. — N 5306. — С. 33. — Ави́за из Колоньи, 27 апреля 1664 г. (н.с.).
- ⁴⁷ Там же. — № 5301. — С. 30. — Ави́за из Варшавы, 16 апреля 1664 г. (н.с.).
- ⁴⁸ Там же. — № 5316. — С. 39. — Ави́за из Турина, 22 мая 1664 г. (н.с.).
- ⁴⁹ Там же. — № 5302. — С. 31. — Ави́за из Торина, 17 апреля 1664 года (н.с.).
- ⁵⁰ Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego. — S. 187.
- ⁵¹ Г а з и н В.В. Указ. соч. — С. 68.
- ⁵² Акты ЮЗР. — Т. V. — № 87. — С. 204. — Распрос В. Дворецкого в Москве.
- ⁵³ ПВК. — Т. IV. — № XCII. — С. 413—414. — Отрывки разговора П. Тетери с Дедеш Агою, 29 марта 1664 г. (н.с.).
- ⁵⁴ Там же. — С. 414.
- ⁵⁵ Там же.
- ⁵⁶ Там же.
- ⁵⁷ Там же. — С. 415.
- ⁵⁸ Там же.

- ⁵⁹ Там же. — С. 415—416.
⁶⁰ Там же. — С. 416.
⁶¹ Там же. — С. 417.
⁶² Там же. — № ХСVI. — С. 435. — Письмо П. Тетери королю, 8 июня 1664 г. (н.с.).
⁶³ Там же. — С. 436.
⁶⁴ Там же. — С. 437.
⁶⁵ Там же. — С. 437—438.
⁶⁶ Там же. — С. 438.
⁶⁷ ПВК. — Т. IV. — № ХСVIII. — С. 445. — Письмо П. Тетери королю, 9 июня 1664 г. (н.с.).
⁶⁸ Там же. — С. 446—447.
⁶⁹ Там же. — С. 447.
⁷⁰ Акты ЮЗР. — Т. IV. — № 95. — С. 220. — Письмо И. Брюховецкого Ю. Долгорукову, 12 октября 1664 г. (н.с.).